

נכסי הכנסייה הנוצרית בגליל המערבי בתקופה הביזאנטית הקדומה

קלוודין דופן

בשנים 1976–1978 עמדה המחברת בראש משלחת-חפירות¹ אשר חשפה בניין חווה חקלאית בשלומי שבגליל המערבי, סמוך לעיירה בצת הנזכרת במקורותינו (תוספתא, שביעית ד ט; ירושלמי, דמאי ב א, כב ע"ד). על-פי מימצא הקיראמיקה והמטבעות אפשר לתארך את הקמת הבניין למאה החמישית לספירה, אך במרוצת-הזמן נערכו בו עבודות שיפוץ ובנייה מחודשת. הבניין נהרס בשריפה קשה, זמן-מה לאחר-מכן, קרוב לוודאי בזמן הכיבוש הפרסי-סאסאני של ארץ-ישראל בשנת 614 לספירה.

בבניין רחב-הידיים, המשתרע על שטח של 500 מ"ר, חדרים אחדים מרוצפים בפסיפס לבן או צבעוני. בפסיפס של אחד מן החדרים נמצאה כתובת יוונית המתארכת את הנחת הפסיפס: 'עבודה זו נעשתה בימי האב תומאס, ראש-המנזר, בשנת 736'. שנה זו נקבעה לפי המניין של צור והיא שנת 610 לספירה. לפנינו עדות לעבודת תיקון וחידוש של הבניין או חלקים ממנו כארבע שנים לפני חורבנו. אין ספק שהבניין אינו מנזר, מאחר שלא נתגלה בו מקום-תפילה. המימצאים שנחשפו בו שייכים לתחום השימוש בבית ובחקלאות: כגון, צירי-דלתות, מנעולים וכן מגל, חרמש, סכין וקילשון. כן נתגלה מוט-ברזל יחיד במינו באורך 2.59 מ' — מידה השווה ל-5 אמות רומיות. מוט זה שימש למדידת קרקעות לשם מסוי. מוטות-מדידה אלה נודעו מן הספרות ומן המימצא האמנותי, אך טרם נתגלו עד עכשיו בחפירה ארכיאולוגית.² בבדיקה של המימצא הבוטאני נמצאו שרידי צמחים מפוחמים וזרעים של חיטה ושעורה, גלעיני-זיתים וחרצני-ענבים, וכן עשבי-מספוא.³ שרידי-מספוא אלה נמצאו מעורבים בקורות מפוחמות של גג המבנה. עולה שהיו בקומה השנייה של הבניין אסמים — תופעה הידועה בבנייני חווילות רומיות-ביזאנטיות.

אזכורו של ראש-המנזר בכתובת-הפסיפס מעידה שחווה זו שייכת היתה למנזר כלשהו שעמד בקרבת מקום. מימצא זה, שלפי שעה יחיד הוא במינו, עורר אותנו לבדוק את שאלת מעמדם

1 C. Dauphin, 'Notes and News — על החפירות ראה: Shelomi', *IEJ*, XXVI (1976), pp. 140–141; XXVII (1977), pp. 256–259 (תשל"ט), עמ' 29–25.

2 Epiphanius, *Treatise on Weights and Measures — The Syriac Version*, ed. by J.E. Dean, Chicago 1935, p. 59. תודתי נתונה לד"ר ש' ביקסמן ולד"ר ד' קדם מן המכון למחקר גרעיני בנחל שורק על הבדיקה המטאלורגית. המימצא עתיד להתפרסם על-ידי ד"ר א' ערן.

3 המחקר הפליאובוטאני נעשה על-ידי ד"ר מ' כסלו, מאוניברסיטת בראילן. התוצאות המתפרסמות כאן הן ראשוניות ודרוש מחקר נוסף.

שרידים של בניין החווה בשלומי

המשפטי והפיסקאלי של האחוזות החקלאיות באיזור ואת היחסים בין האיכרים-האריסים ובעלי-האחוזות, בין אם היו אנשים פרטיים בין אם היתה זו הכנסייה הנוצרית, במאות הרביעית-השביעית לספירה.⁴

החקיקה הביזאנטית הקדומה, המקובצת בקודקס יוסטיניאנוס שמן המאה השישית לספירה, כוללת חוקים רבים שעניינם בבעיות שונות שהתעוררו בקשר לנכסי הכנסייה. לנושאים אלה אף הוקדשו רבים מן החוקים החדשים (נובלות), שנחקקו לאחר חתימת הקודקס. חוקים אלה מבחינים בין קונסטנטינופול והפרובינקיות, ובין המעמד של רכוש הכנסייה המרכזית בבירה, רכוש הכנסיות בפרובינקיות ורכוש מוסדות-הצדקה הנוצריים. מספר גדול ביחס של כנסיות ורכוש של הכנסייה נתגלו בשנים האחרונות באיזור הגליל המערבי שבפיניקיה הדרומית. חלק מהם מדגים את מגוון הטיפוסים והקטיגוריות החוקיות של רכוש, הנזכרים במקורות היסטוריים.

4 על רכוש הכנסייה המרכזית בבירה ובפרובינקיות ראה: M. Kaplan, *Les Propriétés de la Couronne et de l'Eglise dans l'Empire Byzantin (Ve-VIe siècles)*, Paris 1976

שלושה סוגים של מוסדות-כנסייה היו מורשים להחזיק בנכסים: כנסיות אפיסקופליות שבמרות האפיסקופוס (בישוף); מוסדות-צדקה, כגון בתי-חולים, בתי-יתומים ובתי-מחסה לעניים ולזקנים; ומנזרים (נובלות 5 ו-7 משנת 535). רכוש הכנסיות האפיסקופליות נוהל על-ידי מנהלי-משק (איקונומוס, *οἰκονόμος*; נובלה 120 משנת 544), מוסדות-הצדקה — על-ידי מנהלים (דיאקונים *διακοναί*): שם כולל לאורפנטרופים, *ὀρφανοτρόφαι*, מנהלי בתי-יתומים; לפטוכוטרופים, *πτωχοτρόφαι*, מנהלי בתי-מחסה לעניים; ואחרים). מוסדות-הצדקה כשלעצמם השתייכו לשני סוגים: אלה שהיו תלויים באפיסקופאט, ולכן נוהלו על-ידי מנהל מטעם האפיסקופוס, ואלה שלא היו תלויים בו. הנהלת המנזרים היתה נתונה באופן מוחלט בידי ראשי-המנזרים (הגוֹמֵנוֹים, *ἡγούμενοι*). נובלה 7 (משנת 535) מחלקת את נכסי הכנסייה לשני סוגים עיקריים: לנכסי דלא-ניידי, כגון בתים ושדות, ולאיכרים ועבדים חקלאיים. על-פי המקורות עולה שהנכס החשוב ביותר היו האדמות. מקודקס יוסטיניאנוס ומן הנובלות של יוסטיניאנוס ושל הבאים אחריו, עד ימי פוקאס בראשית המאה השביעית, נלמד שהיו שתי צורות של ארגון כפרי: הכפר (*χωρίον*, vicus) והאחוזה הגדולה. בכפר ישבו איכרים זעירים שהיו בני-חורין מבחינת החוק. הם מתוארים כבעלי נחלה (*κτήτορες*, *κακτημένοι*) ומשלמים מסים במישרים (*συντελεσταί*, *συντελεῖς*). האחוזה הגדולה נשלטה בידי אדון יחיד ששלט באוכלוסייה של איכרים (*coloni*, או *γεωργοί*). זוהי ההתפתחות הביזאנטית של שיטה שנתקיימה בתקופה הרומית המאוחרת ונודעה בשם *patrocinium*⁵. לפי שיטה זו הפכו האיכרים הזעירים את עצמם לבני-חסותו של בעל-הקרקעות גדול. בתמורה עיבדו למענו את אדמותיהם, עבדו את אדמותיו בעבודת-כפייה או אף נזקקו לשני סוגי תשלום אלה כאחד. כך השתחררו האיכרים הזעירים מתביעות המדינה, בעיקר מתשלום מסים. לחוזה שנתן את החסות היו צורות שונות. החוזה המקובל ביותר היה ה-*jus emphytheuticum*. זהו חוזה-חכירה ארוך-טווח, שהיבב לעתים דורות אחדים מבני אותה משפחה, ולפיו שומה היה על האיכרים החוכרים להגדיל את תנוכתה של החלקה. למעשה הפך חוזה-חכירה זה את הפרוסקטמנים (*προσκαθήμενοι*), הכינוי הכולל של האיכרים התלויים באחוזה גדולה (*ἐναπόγραφοι*, *coloni adscriptici*), לעבדים-למחצה, הקשורים באדמותיו של בעל-הקרקעות. הם היו רשומים אצל שמאי המסים כצמיתים של בעל-האחוזה ואדמתו, ולכן לא היה להם כל מעמד פיסקאלי (קודקס יוסטיניאנוס, XI, 48). חוקים חמורים אסרו את המכירה ואת חוזה החכירה של נכסי הכנסייה. המכירה נאסרה כליל, להוציא שלושה מקרים: רכוש השייך לכנסיית הקבר הקדוש ניתן למכירה משום שכנסייה זו היתה נתונה תמיד בלחץ כלכלי כבד, כי הוטל עליה לספק את מזונותיהם של כל עולי-הרגל לעיר-הקודש (נובלה 43 משנת 537); כן מותר היה למכור את רכושן של כנסיות בפרובינקיות, כאשר הן שקעו בחובות כבדים (נובלה 46 משנת 537); והיתר דומה ניתן כאשר היה צורך דחוף לפדות שבויים או לספק מזון לעניים (נובלה 65 משנת 538).

מבחינה אדמיניסטרטיבית השתייך הגליל המערבי, כולל עמק עכו, לפרובינקיה של פיניקיה שעל חוף-הים (פאראליה). מדרום גבלה בו פלסטינה הראשונה (פריקמה). מבחינה דתית נחלק האיזור בין

5 על התפתחותה המאוחרת של שיטת הפרוסקטמנים הרומית ראה: P. Lemerle, 'Esquisse pour une Histoire Agraire de Byzance', *Revue Historique*, 219 (1958), pp. 33-49; N. Svoronos, 'Petite et Grande Exploitation à Byzance', *Annales*, XI (1956), pp. 325-335

סכין שנתגלה בשלומי

שבר מגל משלומי

שבר קלשון משלומי

הדיוקזה של צור שמצפון ובין זו של עכרפטולמאים שבדרום. הגבול הטבעי בין שתי הדיוקזות היה נחל כויב (הוא ואדי אל-קארן) הנשפך אל הים באכזיב, שנקראה אז אַפְדִּיפָה. גם מבחינת ההלכה היהודית זהו איזור שנכלל חלקו בתחום של התיישבות יהודית למעשה ('כל שהחזיקו עולי בבל') וחלקו היה ארץ של נוכרים. אולם גם בתוך התחום הנוכרי נכללו מובלעות של כפרים יהודיים שנתחייבו במצוות התלויות בארץ ובדיני שמיטה ומעשרות.⁶ אין לדעת עד מתי נמשך מצב זה

6 למראי מקומות עיקריים ולביבליוגרפיה נוספת ראה: H. Hildesheimer, *Beiträge zur Geographie Palesti-* nas – *Jahresbericht des Rabiner Seminar*, Berlin 1885; S. Klein, 'Das Tannaitische Grenzenverzeichnis Palästinas', *Hebrew Union College Annual*, V (1928), pp. 197–259 (= *Palästina*

המתואר בספרות התלמודית. רבת משמעות היא העובדה שחוות הכנסייה של שלומי נמצאת במרחק של קילומטר וחצי בקירוב מדרום לבצת, שנודעה לפחות בדורות קודמים כיישוב יהודי. טרם נתגלו עדויות ארכיאולוגיות למציאותם של מוסדות צדקה באיזור. אף אין עדות חותכת, לפי שעה, לקיומם של מכלולי מנזרים רחבי-היקף מן הסוג שנחשף בקורסי, על חופה המזרחי של הכנרת. כל האחרים הכנסייתיים שנתגלו עד כה בגליל המערבי — פרט לחווה בשלומי — זהו כנסיות.

על תפקידו החשוב של האפיסקופוס בהקמתן ובעיטורן של כנסיות אלה אפשר ללמוד מן הכתובות היווניות שנתגלו בהן. שמות אנשי-כמורה רבים ולצדם שמות תורמים נזכרים בכתובות בכנסיות של חוסן (סוחמתה), חניטה, נהריה, עברון ושבי-ציון.⁷ בכתובת-ההקדשה באולם של כנסיית חוסן (המתוארכת לאוגוסט של שנת 555) נזכרים שמותיהם של יוחנן, ארכאפיסקופוס, קיריאקוס החוראפיסקופוס — אפיסקופוס של האיזור, סטפנוס כוהן ואיקונומוס, שני אנשים בשם תיאודורוס, שניים בשם אליה, יוחנן וטימותיאוס וכן דיאקונים אחרים, ששמותיהם לא נשתמרו. לוח של סורג-שיש בכנסיית נהריה, שתוארכה לשנת 536, נתרם על-ידי ליאונטיוס, כוהן ומפקח נודד כנסייתי (*περιοδευτής*) ואנשים מבייתו. כן מופיע שמו של יוחנן, האפיסקופוס של פטולמאס, שאיזור נהריה היה נתון לשיפוטו הכנסייתי, בצורה המקוצרת IAP (הקיצור של [*ἰωάννης ἀρχιεπίσκοπος*] — יוחנן הארכאפיסקופוס), על ארבעה עמודונים של שולחנות-מנחה. התואר ארכאפיסקופוס ניתן לעתים קרובות במאות החמישית והשישית על-ידי קהילה כמחוות כבוד לאפיסקופוס שלה. ניתן להניח, שתרומת השולחן או השולחנות נעשתה על-ידי האפיסקופוס בשעת הקדשת הכנסייה. ברשימת 57 האנשים הנזכרים בריצפת-הפסיפס מן המאה החמישית של הכנסייה בעברון נזכר גם שמו של כומר נודד. ברשימה זו כלולים שני אפיסקופים של פטולמאס — אנטיוכוס (415 לערך) ופאולוס (442 לערך) — חוראפיסקופוס, שלושה כמרים, שני ארכידיאקונים וחבורה של דיאקונים, סגניהם וקוראי-תפילות. גם בריצפת הכנסייה מן המאה החמישית בחניטה ובזו שבשבי-ציון (שהשלב הראשון של בנייתה מתוארך למאה הרביעית, והשני — לשנת 486) באים שמותיהם של מספר אישי כנסייה חשובים. בכל המקרים נקרא שמם של השלטונות הכנסייתיים על הכנסיות האלה ושימש לתיארוך. הוא הדין גם בשבי-ציון, שבה נזכר אף שמם של קיסרים אחרים, ובחוסן, שבה אנו מוצאים את שמו של הגיאוגראף מרינוס, שהיה בן צור והיה בעל

7. קליין הקדיש לכן גם נספח בתוך 'ספר הישוב', א, חלק א, עמ' 159-162. החיבורים של הילדסהיימר וקליין תורגמו לעברית בספר: גבולות הארץ, ירושלים תשכ"ה. ראה גם: י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן — סקירה מוקדמת', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158; הנ"ל, 'ברייתא דתחומי ארץ ישראל', שם, מה (תשל"ו), עמ' 213-257.

7 על כנסיית חוסן (סוחמתה) ראה: N. Makhoul & M. Avi-Yonah, 'The Byzantine church at Suhmata', *QDAP*, III (1934), pp. 92-105; A. Ovadiah, *Corpus of the Byzantine churches in the Holy Land*, Bonn 1970, pp. 173-174 (ושם ביבליוגראפיה נוספת). על הכנסייה בנהריה ראה: ג' אדלשטיין וק' דופין, 'הכנסייה הביזנטית בנבעת-כצלסון שבנהריה', קדמוניות, ח (תשל"ו), עמ' 128-132. על הכנסייה בעברון ראה: עובדיה, שם, עמ' 67-69 (כולל ביבליוגראפיה). על כנסיית חניטה ראה: עובדיה, שם, עמ' 70-71 (כולל ביבליוגראפיה). על הכנסייה בשבי-ציון ראה: עובדיה, שם, עמ' 160-162 (כולל ביבליוגראפיה); M.W. Prausnitz, M. Avi-Yonah & D. Barag, *Excavations at Shavei Zion*, Roma 1967

משרה פקידותית גבוהה בתקופת יוסטיניאנוס. מתן שמותיהם של האפיסקופים לכנסיות לא היה עניין שבכבוד בלבד. בידיהם היתה ההחלטה אם בניית הכנסייה תמומן מכספי הכנסייה או על-ידי הקהילה עצמה. לא אחת נעזרו בתורמים, ששמו הופיע בכתובות יחד עם שמו של האפיסקופוס. אם תורם עשיר יזם ומימן בשלימות את בנייתה של כנסייה או עיטורה (לרוב כמילוי נדר), התבטא תפקידו של האפיסקופוס בכך שאישר את המפעל ונתן בעת ההקמה את ברכתו ואת עזרתו המעשית. בכל המקרים נחוצה היתה הסכמת האפיסקופוס לפני שאפשר היה להתחיל בבניית כנסייה או בהקמת מנזר (נובלה 5 משנת 535).

בעלות אפיסקופאלית על יישובים חקלאיים מוכחת מכתובת-פסיפס על אפסיס של כנסיית כריסטופר הקדוש בקבר חירם על-יד צ'ור, המתוארכת לשנת 575 לספירה.⁸ הכתובת קוראת להצלחתם של הממונים והאיכרים של שני הכפרים וילדיהם ושל 'אנשי הכנסייה והנדבנים'. לצד הכוהן והחוראפיסקופוס גיאורגיוס והכוהן זכריוס נזכר גם קירוס הדיאקון ו'האפיטרופוס' — מי שהיה, קרוב לוודאי, ממונה על הכפרים הנזכרים. נראה שלפנינו עדות על כפרים שהיו מיושבים על אדמות כנסייה, היו שייכים לכנסייה ומנוהלים על-ידי שליחיו של החוראפיסקופוס. כך יש להבין אפוא גם את מימצא החווה בשלומי. אחוזה זו, שהבניין החפור עמד במרכזה, נשלטה על-ידי אחד המנזרים שבסביבה ונוהלה על-ידי ראש-המנזר והממונים מטעמו.⁹ אבל עובדיה היו *proskathemenoi*, איכרים-אריסים, שנתקשרו למקום בחוזה-חכירה לטווח ארוך, והפכו למעשה מעין צמיתים של המנזר.

8 על כנסיית כריסטופר הקדוש ראה: E. Renan, *La mission de Phénicie*, Paris 1864, pp. 607–624.
 9 על עושרם הקרקעי של מנזרים גדולים ראה: E. Lipchits, 'La ville et le village à Byzance du VIe siècle jusqu'à la première moitié du IXe siècle', *Recherches internationales à la lumière du Marxisme*, 79, 2 (1974), pp. 57–58.